

ԳՐԱԿԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ

ԵՂԵՌՆԻ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ՝
Ի ՍՊԱՍ ԱՊԱԳԱՅԻ ԱԶԳԱՇԻՆՈՒԹԵԱՆ

Հայոց Ցեղասպանությունը, պատմական իրողությունից, նախընթաց չունեցող մարդկային իրաւանց խախտումից եւ վերջապէս հայ ժողովրդի դէմ գործուած անմարդկային ոճիրից աւելին, անդառնալի դրոշմ էր վերապրող մնացորդացի հաւաքական հոգեբանութեան վրայ: Այս դրոշմը, այս ազդեցութիւնը բնականաբար իր արտացոլքը գտաւ յետ-եղեռնեան գրականութեան մէջ: Այլ խօսքով, յետ-եղեռնեան գրականութիւնը Սփիւռքում ստեղծուեց իբրեւ ախտանշան այդ հաւաքական հոգեվիճակի՝ թէկուզ եթէ այդ գրականութեան մէջ ուղղակիօրէն չէր նկարագրուում Եղեռնը, Եղեռնը գրական թեմա չէր, պատումի նիւթ չէր: Շեշտս Սփիւռքի գրականութեան վրայ եմ դնում, քանի որ խորհրդահայ գրականութիւնը զարգացաւ միանգամայն այլ՝ պարտադրուած ու հրահանգուած եւ ո՛չ բնական ուղիով: Եւ եթէ եղան արտայայտութիւններ արիւնոտ անցեալը վերակենդանացնող, դրանք սեպուեցին իբրեւ դատապարտելի շեղումներ:

Նախապէս կատարած աշխատասիրութիւններում քննարկել եմ ազգային պատմական աղէտների մինչեւ Մեծ Եղեռնի թողած ազդեցութիւնների ու առթած հակադարձութիւնների յարացոյցը իր շարունակականութեան կամ խախտման ոլորտում: Փորձել եմ վերծանել աղէտների եւ մանաւանդ Մեծ

Եղեռնի ներգործումը հայոց գրականութեան վրայ: Ցեղապաշտօններով քննարկել եմ, առողջ ազգային գրականութեան սիրոյն, Եղեռնի ազդեցութեան մագնիսադաշտից դուրս գալու կարելիութիւնները¹: Եւ դա՛հիմնուած այն համոզման վրայ, որ Եղեռնը դեռ շարունակում է արձագանգել հայոց գրականութեան մէջ, արձագանգ, որ իր մէջ պարունակում է հայ գրող ու բանաստեղծ սերունդների եւ նրանց միջոցով արտայայտուած, գեղարուեստական շունչ ստացած, հայ մարդու անվերջանալի փնտռութեամբ՝ ըմբռնելու աղէտը, հաշտութեան եզր գտնելու աղէտալի, զոհի, հայրենակորոյսի իր իրավիճակի հետ, կամ վեր յառնելու, ընդվզելու թուրքի ուրացումի դէմ, պայքարելու եւ իր մարդկային ու ազգային իրաւունքները պահանջելու:

¹ Shu' Rubina Perroomian, Literary Responses to Catastrophe: A Comparison of the Armenian and the Jewish Experiences (Atlanta, Georgia: Scholars Press, 1993).

² Shu' Rubina Perroomian, "Armenian Literary Responses to Genocide: The Artistic Struggle to Comprehend and Survive," in The Armenian Genocide, History, Politics, Ethics, ed., Richard G. Hovannisian (New York: Sr. Martin's Press, 1992), էջ 222-249, and "The Transformation of Armenianness in the Formation of Armenian-American Identity," in Journal of the Society for Armenian Studies, 6 (1992-1993), 119-45.

Սփիւռքի յետ-եղեռնեան գրականութիւնը, այսպէս կամ այնպէս, առնչուում է Յեղասպանութեան հետ: Սփիւռքը արդիւնքն է Յեղասպանութեան:

Այսօր, նոր հազարամեակի սեմին, երբ Եղեռնը այլեւս անցեալ դարում կատարուած դէպք է սեպւում, երբ յուշերը խամրում են եւ սերունդները աւելի ու աւելի են հեռանում, ցաւոտ անցեալի նկատմամբ անտարբեր դառնում, կամ հայոց գրականութեան ու պատմութեան ընդմիջից արտացոլող գոհի կերպարը այլեւս տաղտկութիւն ու ընդվզում է պատճառում նրանց, ցեղասպանութեան արտացոլքը պիտի շարունակուի՝ արդեօք Սփիւռքի գրականութեան մէջ: Հայ գրողն ու բանաստեղծը պիտի շարունակեն արդեօք բանտուած մնալ Աղէտի իմաստային բարդ ոստայնում: Յստակ է, որ պատմական նորանոր փաստեր պիտի յայտնաբերուեն Հայոց Յեղասպանութեան իրողութեան վրայ աւելի լոյս սփռելու, հաստատելու ու վերահաստատելու համար թուրքի ՈՃԻՐԸ հայ ժողովրդի դէմ: Հայաստանի պետութիւնը եւ քաղաքական կազմակերպութիւնները Սփիւռքում պիտի շարունակեն պայքարել Հայոց Յեղասպանութեան համաշխարհային ճանաչման համար: Ստեղծուած աշխարհաքաղաքական այս նոր իրականութեան լոյսի տակ եւս, այնուամենայնիւ, ես հաւատում եմ, որ Յեղասպանութիւնը գրական պատկերներով արտայայտող նոր մտայնացումներ կը գան հարստացնելու այդ քննադատական ժանրը, կը գան իրենց անփոխարինելի ներդրումը ունենալու գալիք դարի հայաշինութեան, ազգաշինութեան գործում:

Հայաշինութիւն, ազգաշինութիւն. արդեօք չափազանցուած սպասելիքներ չեն գրականութիւնից ընդհանրապէս: Գալիքի հայոց գրականութիւնը որքանով ատակ է կամ որքանով պէտք է այս ուղղութեանը հետեւի: Չէ՞ որ խօսում ենք գեղարուեստական գրակա-

նութեան մասին, որի անկախութեանն ու անկաշկանդութեանը հաւատացողներից եմ. իսկ նրանից նպատակ եւ ուղղութիւն պահանջել՝ նշանակում է հեռանալ մաքուր արուեստի (pure art) տեսութիւնից, որ ջատագովում է արուեստը արուեստի համար եւ քաջալերել միտումնաւոր արուեստը (litterature engagée), որ քաղաքական նպատակներ է հետապնդում: Վտանգաւորն այն է, որ ցեղասպանութեան գրականութեան մէջ սահմանները դիւրին են խախտուում: Արուեստագէտը դիւրին է թակարդի մէջ ընկնում: Պարսկահայ-Ամերիկահայ գրող, բանաստեղծ ու գրականագէտ Լէոնարդո Ալիշանը այս առիթով գրում է, «Արուեստագէտը տուայտում է իր արուեստին ծառայելու եւ միեւնոյն ժամանակ իր ժողովրդի հաւաքական աղէտը աշխարհին համոզիչ դարձնելու միջեւ: Նա միաժամանակ ստանձնում է իր նիւթից պատշաճ հեռաւորութիւնը պահող արուեստագէտի եւ կրքոտ պրոպագանդիստի դերերը: Արդիւնքում քառասային չփոթն է ժանրերի եւ դերերի միջեւ, որ յուսահատ ձախողութեան է տանում»³:

Մաքուր արուեստն ու միտումնաւորը ծայրահեղութիւններ են ինձ համար: Անուրանալի է, սակայն, վիպական գրականութեան ընկերային հսկայ ազդեցութիւնը, ինչպէս ասում են՝ ունեցած ֆունկցիան: Հաւատում եմ, որ գրականութիւնը ընկերային (սոցիալական) գիտակցութիւն ունի: Ինչպէս Melvin J. Vincent-ը գրում, «վիպական արձակը կարելի է դարձնում երեւակայական պեղումը մարդու ներքին աշխարհի եւ ընկերային երեւոյթների ընդերքում: Երբ այս պեղումը մատուցւում է գրական գերագոյն հմտութեամբ, արդիւնքը ամենախորը պատկե-

³ Shu' Leonardo Alishan, "An Exercise on a Genre for Genocide and Exorcism," in *The Armenian Genocide, History, Politics*, էջ 352:

րացումն է եւ իմաստաւորումը մարդկային եւ հասարակական իրողութեան»⁴։ Հայոց ցեղասպանութեան վիպականացումը հենց այդ թափանցումն է կատարում՝ հզօր ազդեցութիւն կարողականութեամբ։ Այդ գրականութիւնը ուսումնասիրող գրականագէտը, ո՞ր տեսութեան հետեւողն էլ որ լինի, չի կարող անտեսել նրա ներգործումը երկու մակարդակի վրայ։ Նախ՝ ներքին մակարդակը, որ ներգործում է վերապրող սերունդների վրայ, իր ամոքող, վիշտը քաւող (cathartic) յատկութեամբ։ Դեռ աւելին, այսպիսի ներգործում հայի հոգում վառ է պահում իր ժողովրդի դէմ գործուած հսկայ անարդարութեան գիտակցութեան այրող բոցը, որը եւ հիմքն է պահանջատիրութեան զգացումի, որը եւ պատրաստում է հասարակաց հողը միացումի։ Սփիւռք-հայրենիք միաձուլ մտածումի։ Արտաքին մակարդակով, այս գրականութիւնը ներգործիչ դեր կարող է ունենալ աշխարհի հասարակական կարծիքի վրայ՝ Հայոց ցեղասպանութեան համաշխարհային ճանաչմանը սատարելու ոլորտում։ սա էլ դարձեալ հիմք, պայքարի ուղի՝ Սփիւռք-հայրենիք զօրակցութեան ու զինակցութեան։

Նպատակս գուշակութիւն կատարել չէ, այլ՝ մտորել, ճամբաներ խորհել եւ առաջադրել տեսլականը դէպի համաշխարհային մակարդակ առաջացող ապագայի հայոց գրականութեան։ Ծամբաներ գտնել սինթեզաւորելու մինչ այժմ մասնատուած գրականութիւնը, գծել պատկերը, տալ նկարագիրը ստեղծուելիք նոր գրականութեան, ազգային գրականութեան, որ մէկ է, որ յաղթահարել է սփիւռքահայ եւ խորհրդահայ բաժանումները, որ միաձուլ է իր

տարազան թւիչքներով, շեղումներով ու գունաւորումներով հանդերձ, արեւմտահայ կամ արեւելահայ լեզուաբաժանումներով հանդերձ, իր տեղային յատկանիշներով կամ տեղայնական շեղաւորումներով հանդերձ։

Ես առաջադրում եմ ցեղասպանութեան առողջ եւ հատու առճակատման ճամբան։ Իմ կարծիքով, եօթնասուն տարիներ եւ դեռ աւելին, եթէ հաշուելու լինենք անկախութեան առաջին տարիների վտանգաւոր խարխափումները, իրարուց անջատ ու հակոտնեայ գրականութիւնները մօտեցնելն ու ազգային գրականութիւն ստեղծելը հնարաւոր է անցեալին աւելցնելով, անցեալը, այսինքն՝ ցեղասպանութեան առաջացրած հատումը ճանաչելով, ուրեմն եւ՝ ցեղասպանութեան գրականութեան իմաստային ցանցը պեղելով, նրա եզակիութիւնը վերծանելով եւ ցեղասպանութեան գրականութիւնը ամենաբարդ եւ բազմամակարդակ իմաստով «ընթերցման» ենթարկելով։ Այդ միջոցով է միայն, որ կը բացուի ցեղասպանութեան ազդեցութեան մագնիսադաշտից հեռանալու ու ազգային գրականութեան կալուածի մէջ մուտք գործելու ճամբան։ Այս պրպտումի արդիւնքում, հայոց գրականութիւնը կը գտնի իր ուրոյն ճամբան, կը ձերբագատուի ապագային, օտարամուտ տարրերից եւ օտարոտի ազդեցութիւններից։ Հայոց ցեղասպանութեան իրողութիւնից բխած հայոց պահանջատիրութիւնը եւ դրան տուած տուող ազգային գաղափարախօսութիւնը բոյն կը դնեն հայ գրողի ենթագիտակցութեան մէջ, ու գրականութիւնը իր բնական զարգացման հունաւորումը կը գտնի։

Հայոց ցեղասպանութիւնը հսկայ գրականութիւն է առթել, արձակ եւ բանաստեղծութիւն։ Եւ այդ գրականութեան մէջ պատկերուել, բնութագրուել, տրամաբանուել, բացատրուել է ցեղասպանութիւնը ըստ հեղինակի հայեացքների, ունակութեան եւ տաղանդի, ըստ ցե-

⁴ Shu' Bernard Kohen, *The Sociocultural Changed in American Jewish Life as Reflected in Selected Jewish Literature* (Ruthland, Madison, Teaneck, NJ: St. Fairleigh Dickinson University Press, 1972), էջ 32։

ղասպանութեան հետ նրա ունեցած ժամանակի ու տարածութեան հեռաւորութեան: Յիրաւի, Յեղասպանութիւնը վերապրած սերունդը փորձեց արուեստի մէջ վերակենդանացնել այն դժոխքը որ ինքն էր ապրել: փորձեց բնութագրել թուրք մարդասպանին, որպէս աղբիւրը չարիքի: փորձեց բացատրել աղէտը, ջատագովել զինեալ ինքնապաշտպանութիւնը ու խարազանել վախկոտին, կեանքը քարշ տալու սիրոյն անընդունելի յանցանքներ գործողին: փորձեց Աղէտը մեկնաբանել իրեւել մարդ-Աստուած յարաբերութեան խեղում, նոյնիսկ ժխտեց Աստուծո գոյութիւնը, կամ կասկածի տակ առաւ Նրա մէկ ու միակ էութիւնը: Յակոբ Օշականը, Արամ Անտոնեանը, Շահան Նաթալին տարբեր ժանրերում ստեղծագործած լաւագոյններից էին: «Անապատի որբեր» որակուած յաջորդ սերունդը պայքարեց համակերպուելու օտար երկրների նոր իրավիճակին: որբութեան ցաւը արտայայտեց, երազների աշխարհին ապաւինեց: իր դժբախտութեան համար մեղադրեց նախորդ սերնդի մտաւորականութեանը՝ իրեն սուտ արժէքներ փոխանցելու համար, Աղէտը դիմադրաւելու զէնքը փոխանցած չլինելու համար: Վազգէն Շուշանեանի, Շահան Շահնուրի, Շաւարշ Նարդուեւու եւ Նիկողայոս Սարաֆեանի, այսինքն՝ «Փարիզի տղոց» ստեղծագործութիւնները այդ կեցութեան են մարմնաւորում: Ուրիշները, ինչպէս Արամ Հայկազ, Համաստեղ, Հայրենաբաղձութեան առթած ճնշող զգացումները իրենց վիպականացրած կամ աւելի ճիշդ առասպելականացրած Հին Աշխարհի նկարագրութիւնների մէջ թաղեցին:

Այսօր տարբեր է անդրադարձը Աղէտին, թէեւ նոյնն են մնացել հոգի ծուլատող, բանականութիւնը խախտող, դամոկլեան սուրի պէս մեր գլխին կախուած հարցումները: Այո, Աղէտը տակաւ առ տակաւ խոր անցեալի մէջ է թաղուում ու նրա մշուշոտ յիշատակն է

մնում: Բայց մեր գրականութիւնը դեռեւս նոյն հարցերի շուրջ է պտրտուում: Ինչո՞ւ պատահեց: Ինչո՞ւ աշխարհը թոյլատրեց որ պատահի: Ինչո՞ւ այս ահագին անարդարութիւնը մեր ժողովրդի հանդէպ: Եւ պատասխանը չունենք: Արդարութիւնը չէ մատուցուած, մէկուկէս միլիոն մեր անմեղ մեռելների հոգիները հալածում են մեզ, գործ են պահանջում: Այս զգացական զեղումները մի կողմ թողած, երկու կարեւոր պատճառ կայ, թէ ինչո՞ւ մենք դեռեւս այսքան բռնուած ենք ցեղասպանութեան յիշատակներով, ինչո՞ւ ցեղասպանութիւնը այսքան կարեւորութեամբ արտացոլում է սփիւռքահայի մտայնութեան մէջ, արտայայտում է Սփիւռքի գրականութեան մէջ:

Մէկ պատճառը թուրքի ուրացումն է եւ թուրք կառավարութիւնների շարունակական խարդաւանքը՝ դաշնակիցներ գտնելու, իր խեղաթիւրած պատմութիւնը աշխարհի հասարակական կարծիքի մէջ տեղաւորելու: Ու թուրքերը միշտ գտնում են պատճառ ուրացումի: «Որտեղից են գտնում» հարց է տալիս էդգար Հիլզենրաթի «Վերջին մտածումի պատմութիւնը» գլուխ գործոց վէպում պատմողի ստուերը՝ պատմողին: «Իրենց վախի մէջ», պատասխանում է պատմողը՝ Իրենց վախի մէջ: Որեւէ այլ բացատրութիւն աւելի ճշմարիտ ու աւելի արտայայտիչ չէր կարող լինել:

Երկրորդ պատճառը հայրենիքի մշուշոտ պատկերն է, որ ամենաճուրղուած սփիւռքահայի մէջ անգամ մի տեսակ զգացում է արթնացնում, հայրենիքից զրկուածութիւն, հայրենիքին պատկանելու պահանջ, այն հայրենիքին, որ չի տեսել, բայց որին կարօտում է, երազում է, որին ձգտում է եւ կապուած է

⁵ Shu' Edgar Hilsenrath, The Story of the Last Thought, գեղարվեստական լեզուով լոյս է տեսել 1989-ին, անգլերեն թարգմանութիւնը՝ 1990-ին (London: Scribner's Press), էջ 345:

նրան ինչ որ մի տեսակ աներեւոյթ պորտալարով:

Այս զգացումի առաջացման մէջ, մանաւանդ ամերիկահայ գրողների առնչութեամբ, վստահօրէն ազդեցութիւն է ունեցել 1960-70-ական թուականներին Ամերիկայում տարածում գտած, ազգային շեշտաւորում ունեցող մտայնութիւնը՝ արմատներ, ազգային պատկանելիութիւն, էթնիք ինքնութիւն փնտռելու իսկ այս զգացումները ամերիկացուն միացնում էին անցեալի պատմութեանը եւ նոյն պատմութիւնը ունեցող ազգային խմբաւորման անդամներին: Հայոց անցեալը, բնականաբար, կապւում էր կոտորածներին, տեղահանութեան, ողջ ընտանիքի կորստին, հայրենիքի կորստին: Ուրեմն ցեղասպանութեան նոր հակադարձը ձեւաւորւում էր ինքնաճանաչման, ինքնագիտակցութեան եւ ազգային ինքնութեան այդ պատմական աղբիւրին յետ նայելով: Եւ ամերիկահայ գրականութիւնը, թէ հայալեզու եւ թէ անգլիագիր, կոտորածներին կատարուած յաճախակի յղումներով, անցեալի ու ներկայի բախման տիւրը հետեւանքներն է վկայակոչում: Նկարագրում է ազգային ինքնութեան ու որդեգրած նոր հայրենիքի պարտադրանքների իրարամերժ պայքարի մէջ բռնուած սերունդների տառապանքը: Վահէ Օշական, Յակոբ Կարապետ, Փիթըր Նաճարեան, Փիթըր Բալաքեան, Տախանա Տէր-Յովհաննիսեան, Լէոնարդօ Ալիշան, Պողոս Քուսիւեան, Վահէ Պէրպէրեան եւ ուրիշներ: Ցեղասպանութիւնն է միշտ սկզբնաղբիւրը, եւ կարեւոր չէ, թէ դու ընտանիք ես կորցրել անապատում, կամ բոլորովին էլ կապ չունես կոտորածներին, Տախանա Տէր-Յովհաննիսեանը քեզ Տէր Զօրի զաւակ է անուանում:

Թէկուզ եթէ քո մայրը դեռ երեխայ էր Ուորսեստրում ապահով եւ քո հայրը մի երիտասարդ զինուոր՝ Մուրատի լեռներում

իսկ դու դեռ մէկ սերունդ յետոյ պիտի ծնուէիր,

.....

Թէկուզ մէկ հատիկ ազգականդ անգամ չանցաւ անապատից՝ տեղահանութիւնը վերապրած լինելու համար:

Մենք զաւակներն ենք Տէր Զօրի⁶:

Սփիւռքահայ նոր սերունդների համար կոտորածների ցաւոտ յուշերն ու հայրենակորոյսի գրկանքները նրանց փոխանցուած ազգային աւանդութեան մաս են կազմել, եւ թէ սերունդները որքանով են պահել այդ աւանդութիւնը կապուած է եղել այն իրողութեան, թէ նրանք արդեօք, սիրել ու պահպանե՞լ են այն, թէ՞ ատել են ու փորձել են խոյս տալ, ազատուել նրանից: Բոլոր դէպքերում, հակադարձը եղել է ճակատում ցեղասպանութեան հետ՝ գտնելու համար նրա թողած ազդեցութիւնը պատմութեան վրայ ու հայ ժողովրդի հաւաքական հոգեբանութեան վրայ: Ցեղասպանութիւնը վերապրած սերունդները ցեղասպանութիւնը ապրել են իրենց առօրեայում մինչեւ կեանքի վերջալոյս:

Այս երեւոյթը ոչ ոք այնքան պատկերաւոր ու իմաստալից չի նկարագրել, որքան Հիլզընրաթը իր վէպում: Իր տառապալից կեանքի վերջին հասած դէպի հերոս Թովմա Արծրունին պատրաստ է մեռնելու, եւ նրա մտածումները, «ինչպէս ցեղասպանութիւնը վերապրած բոլոր մարդկանց վերջին մտածումները», գրում է Հիլզընրաթը, «յետ են թռչում, դէպի Արարատ, դէպի Հայաստան: Գուցէ եւ նրանց մտածումները երբեք չէին թողել այդ վայրերը: Իսկ այդտեղ մեռած հայերը շնչում են գիշերով. ու երբ հայերը շնչում են, թուրքերը մղձա-

⁶ Shu' Diana Der Hovanessian, "Diaspora in About Time, (New York: Ashot Press, 1987), էջ 22:

վանջ են ապրում»։ Երազում է ամեն մի հայ, «երազում է Անահիտին, մայր Հայաստանին, որ իր կորած որդուն՝ Հայկին է գտնում (Թովմայի անունը վերջում փոխում է Հայկի, հեղինակն ասում է, ի յիշատակ «առաջին հայի»)։ Եւ Հայկը շատ գաւակներ է ունենում, եւ Հայկի գաւակները եւ գաւակների գաւակները բնակեցնում են երկիրը, որ իրենցն էր եւ միշտ էլ իրենցը պիտի լինէր»⁷։ Վերջապէս, խատիսեանի վերջին մտածումը, ինչպէս վերջին մտածումը բոլոր վերապրողների, նախքան վերջին շունչը փչելը, «կը թռչի յետ՝ կ'երթայ լրացնելու բացը թուրքական պատմութեան գրքերում»⁸։ Այս մէջբերելով, միտումնաւոր շեղում կատարեցի՝ գեղարուեստական գրականութեան ոյժը ցոյց տալու։ Մի փոքրիկ նմուշ՝ Հայոց Յեղասպանութիւնը մարմնաւորող մի գլուխ գործոց վէպից 1989-ին գերմաներէնով, 1990-ին անգլերէնով եւ յետոյ էլ ֆրանսերէնով լոյս տեսած, որ եզակի է ցեղասպանութեան գրականութեան մէջ, եւ ստեղծագործութիւնն է ոչ-հայ վիպասանի, որը իր բացառիկ տաղանդով ու գրական վաստակով արժանի է ամենաբարձր գնահատանքների։

Յեղասպանութիւնը անցեալից տարբեր դրսեւորումներով դեռ առկայ է սփիւռքահայ գրականութեան մէջ։ Իսկ այս նորագոյն արտայայտութիւնների յաջողութիւնը կարելի է վերագրել այն բանին, որ երկրորդ եւ երրորդ սերնդի գրողը կամ բանաստեղծը ստեղծագործում է արեւմտեան մշակոյթի մէջ ընդունուած համակարգի ու աւանդութեան համաձայն, դրանց կրթանքը իւրացրած, բայց նաեւ ուրոյն, առանց ընդօրինակումների կուլ գնալու։ Արփինէ Գոնիալեան-Գրոնիէն գրում է, այդ գրողը կամ բանաստեղծը «դիմակայում է Աղէտը, ընդունում է այն, սգում է ու

վեր յառնում նրանից», բայց սա դիւրին չէ։ «Դժուար ու տաղտկալի պարտաւորութիւն է զգացական գեղումների դէմ կանգնել եւ դրանք արտայայտել առանց այդ գեղումներին կուլ գնալու»⁹։ Դժուար է, երբեմն անկարելի։ Լէոնարդօ Ալիշանը երբեք չկարողացաւ յաղթահարել աղիտալի յիշատակները, որ իր մեծ-մօրն էին եւ իր ճակատագիրը դարձան 9 տարեկանին։ Նրա գրական ամենից հզօր ստեղծագործութիւնները իր մեծ-մօր մասին են, վկայութիւնները նրա չարչարալից կեանքի, որ երկար հոգեվարք էր իրականում։ «Ես փորձեցի միայն հանդիսատեսը լինել այն տառապանքի, որ իր գագաթնակէտին հասաւ 1978-ին Լոնտոնի հիւանդանոցներից մէկի մի սենեակում, ուր մեծ մայրս իր մահուան անկողնու շուրջ թուրք ձիւղերն էր տեսնում։ Բայց աւաղ, ես հանդիսատես չեմ, ես էլ դերակատարներից մէկն եմ այն թատերգութեան, որ երբեք, երբեք, երբեք իր հաւասարակշռումին չի հասնում»¹⁰։ Ալիշանը դեռեւս տուայտում է տառապանքի այդ աշխարհում, ուր մեծ մայրը տեւական ներկայութիւն է իր երազներում, իր մտածումներում։ Նրա աչքերով է տեսնում, ինչպէս պարագան է երկրորդ եւ երրորդ սերնդի արուեստագէտների, հայոց տառապանքը, ցեղասպանութիւնը։ ECCE HOMO կոչած իր մէկ նորագոյն, դեռ չհրատարակուած բանաստեղծութեան մէջ գրում է.

Իմ երագի կնիւորումս
մի քարէ վանք կայ վանում
Դրսից կղպումս
ներսից ծուխ եւ աղաղակ արտաշնչող,
վանքում փակումս հայեր, մումի տեղ միսը վառած։

⁹ Տես՝ Arpine Konyalian Grenier, "The Apprentice in Exile: Toward an Armenian-American Poetics," *Aspora*, 1 (Fall, 1993), էջ 26-27:

¹⁰ Alishan, "An Exercise," էջ 352:

⁷ The Story of the Last Thought, էջ 462:

⁸ Նոյն տեղում, էջ 464-465:

Մի վանք կայ իմ երազում
մեռած աստուածների ոսկորներից,
մանուկներից ու թութակային աղօթքներից
կառուցուած:

անդադար, ամբողջ գիշեր բոցերի մէջ
բայց երբեք հիմնայատակ չհրկիզուած:
Եւ վանքի մէջ Աստուածածնի արձանն է
այրուում

իմ մեծ-մօր դէմքով, մոմը կաթում է աչ-
քերից
ու իմ երագի մաշկին է իջնում կաթիլ առ
կաթիլ:

Դարձեալ մի կարճ շեղում որոշ ճա-
շակ տալու համար ցեղասպանութեան
նորաստեղծ գրականութիւնից: Եւ սա էլ
եզրակացնելու համար, որ վաղը կամ
դեռ հեռու ապագայում էլ, նոր գրող-
ներ - ոմանք դեռ անցեալի ցաւով տար-
ուած, ոմանք մեծ-հօր կամ մեծ-մօր տա-
ռապանքի ճամբով ահռելի իրողութեան
հետ նոր առնչուած, ուրիշներն էլ ցե-
ղասպանութեան թեմայով զբաղուելու
ազատութիւնը նոր գտած - դեռ պիտի
շարունակեն պեղել ցեղասպանութեան
անըմբռնելի ոլորտը: Ժամանակի հեռա-
ւորութիւնը որպէս առաւելութիւն ու-
նենալով, բրտութեան պոետիկայի
ըմբռնողութեան տաղանդով օժտուած
ու պատմութեան խորը գիտակցու-
թեամբ, կը կարողանան առճակատել ցե-
ղասպանութեանը: Նրանց գործը կը ցո-
լացնի ցեղի հաւաքական հոգեբանու-
թիւնը, որի խորքում՝ մի ամբողջ աշ-
խարհ բռնարարքներով, սփռման ցա-
ւով, ինքնամբաստանութեամբ, ինքնու-
թեան փնտռողութեան կամ ինքնութեան
երկուութեան հետ հաշտութեան եզր
գտնելու ճիգերով, ու վերջապէս, ոճրա-
գործների ուրացման եւ աշխարհի ան-
տարբերութեան դէմ ընդվզումով յա-
գեցուած:

Վերի եզրակացութեանս մէջ, եթէ
անդրադարձաք, ապագայի ստեղծա-
գործների շարքում ընդգրկեցի նաեւ
հայաստանեան գրողին: «Ուրիշներն էլ
ցեղասպանութեան թեմայով զբաղուե-

լու ազատութիւնը նոր գտած» բացատ-
րութիւնը նրան էր յղում, որովհետեւ
հաւատում եմ, թէ սփիւռքահայ գրակա-
նութեան մէջ մանաւանդ վերջին տաս-
նամեակում ծաւալուած ցեղասպանու-
թեանը հակազդելու նոր ուղղութիւննե-
րը պիտի փոխանցուեն նաեւ Հայաս-
տան: Հայաստանում ստեղծագործող
գրողն ու բանաստեղծը գրական որեւէ
թեմա ընտրելու եւ իր ուզած կերպով
զարգացնելու բացարձակ ազատու-
թիւնն ունի այսօր: Առայժմ, այդ ազա-
տութեան պայմաններում, զարգանում
են դարձեալ նախապէս արգիլուած այլ
թեմաներ, մանաւանդ կենցաղային ու
սեռային հարցերի շատ իրապաշտ պատ-
կերացում: Հաւատում եմ, որ Սփիւռք-
հայրենիք կամուրջը այս իմաստով էլ կը
գործի: Միանգամայն կը չքանայ «Յե-
ղասպանութեան մասին գրելը մազա-
խոզմ է» մտածելակերպը, որ իմ կարծի-
քով թուրքական ու խորհրդային միաց-
եալ պատուաստում էր խորհրդահայի
ուղեղում: Դրանից միայն մեր թշնամի-
ները շահեցին: Դա միայն մի յաւելեալ
գործօն դարձաւ Սփիւռքն ու հայրենիքը
մտայնութեամբ իրարուց հեռացնելու:
Այդ մտայնութիւնը Հայաստանում ար-
դէն կորցնում է իր հիմքը, չնայած եր-
բեք էլ դա այդքան խորը չի արմատաւո-
րել հայաստանեան մտաւորականու-
թեան մէջ: Եղիշէ Զարենցի, Ակսել Բա-
կունցի, Գուրգէն Մահարու, Խաչիկ
Դաշտենցի, Պարոյր Սեւակի, Մուշեղ
Գալչոյեանի, Յովհաննէս Շիրազի, Սիլ-
վա Կապուտիկեանի, Հրանդ Մաթէոս-
եանի ցանած սերմերը ապարդիւն չեն
անցել, ու հնչում են նոր ձայներ՝ թուր-
քի ոճիրը դեռ սգացող, կամ այն դատա-
պարտող ու դրա դէմ ընդվզող: Դեռ հին
երգի ցանցում բռնուած, կամ նոր
աղէտների բոցով բռնկուած ու նոր
խօսքով մեզ են խօսում Հենրիկ Էդոյ-
եան, Աղասի Այվազեան, Ռոբերթ Եսայ-
եան, Գուրգէն Գաբրիէլեան եւ դեռ ու-
րիշներ:

Հայաստանի ազգային ընտրանին տարել է ու տանում է ազգային գաղափարաբանութեան երեկուայ խաչը, այսօրուայ դրօշը, որի վրայ քանդակուած՝ հայոց պահանջատիրութիւնը: Յեղասպանութեան կամ վերջին հաշուով հայոց պահանջատիրութեան թեմայով Սփիւռքի ու Հայաստանի գրողների ու բանաստեղծների ստեղծագործութիւնների

ընդմիջից է, որ հայ սերունդները պիտի ճանաչեն իրենք իրենց, պիտի մղուեն Հայ Դատի արդար լուծման պայքարին: Այդ պայքարի տաք քուրաներում է, որ պիտի կոփուի նոր հայը՝ մէկ ազգ ու մէկ հայրենիք գաղափարի դրօշը ձեռքին:

ՌՈՒԲԻՆԱ ՓԻՐՈՒՄԵԱՆ

